

Maciej Kiliszek

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

mac13kil@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3208-3870

DOI: <https://doi.org/10.12775/BPTh.2025.020>

18 (2025) 4: 423–436

ISSN (print) 1689-5150

ISSN (online) 2450-7059

Komentarz do Apokalipsy Wiktoryna z Petovium: między dziedzictwem Ireneusza a redakcją Hieronima

Commentary on the Apocalypse by Victorinus of Petovium: Between the Legacy of Irenaeus and the Editorial Work of Jerome

Streszczenie. Niniejszy artykuł ma na celu analizę i porównanie koncepcji millenarystycznych dwóch kluczowych postaci tej epoki: Wiktoryna z Petovium oraz Ireneusza z Lyonu, a także zbadanie decydującego wpływu Hieronima ze Strydonu na recepcję i późniejsze rozumienie dzieła Wiktoryna. W pierwszej części artykułu przedstawiono oryginalne, literalne podejście Wiktoryna do tysiącletniego królestwa Chrystusa na ziemi, uwzględniające dosłowne uwięzienie szatana i dwa zmartwychwstania, a także porównano jego koncepcje millenarystyczne z nauką Ireneusza z Lyonu, wskazując na podobieństwa w ogólnym nurcie chiliastycznym (np. wizja Jerozolimy, rekompensata dla świętych, cytowanie Papiasza), ale jednocześnie podkreślając brak bezsprzecznej, bezpośredniej zależności Wiktoryna od Ireneusza. Następnie, w drugiej części, przedstawiono motywy i zakres interwencji Hieronima, który, pod wpływem dominujących w IV wieku nurtów teologicznych (zwłaszcza platonizmu i myśli Orygenesesa), celowo zrezygnował z literalnych interpretacji millenarystycznych na rzecz alegorycznych i duchowych. Artykuł wykazuje również, w jaki sposób redakcja Hieronima, odrzucając millenaryzm, wpłynęła na trwałe na zachodnią egzegezę Apokalipsy, co ilustruje m.in. zmiana w interpretacji symboliki czterech stworzeń z Apokalipsy 4,7. Całość pracy podkreśla znaczenie odkrycia oryginalnego tekstu Wiktoryna dla zrozumienia historycznej złożoności i dynamiki wczesnochrześcijańskiej myśli eschatologicznej.

Abstract. This article aims to analyze and compare the millenarian concepts of two key figures of that era: Victorinus of Petovium and Irenaeus of Lyon, as well as to examine the decisive influence of Jerome of Stridon on the reception and later understanding of Victorinus' work. The first part of the article presents Victorinus' original, literal approach to the millennial kingdom of Christ on earth, including the literal imprisonment of Satan and two resurrections, and compares his millenarian concepts with the teachings of Irenaeus of Lyon, pointing to similarities in the general chiliastic trend

(e.g., the vision of Jerusalem, compensation for the saints, quoting Papias), but at the same time emphasizing the lack of an indisputable, direct dependence of Victorinus on Irenaeus. Next, in the second part, the motives and scope of Jerome's intervention are presented. Influenced by the dominant theological trends of the 4th century (especially Platonism and the thought of Origen), Jerome deliberately abandoned literal millenarian interpretations in favor of allegorical and spiritual ones. The article also shows how Jerome's editing, by rejecting millenarianism, had a lasting influence on Western exegesis of the Apocalypse, as illustrated, among other things, by the change in the interpretation of the symbolism of the four creatures in Apocalypse 4:7. The entire work emphasizes the importance of the discovery of Victorinus' original text for understanding the historical complexity and dynamics of early Christian eschatological thought.

Słowa kluczowe: millenaryzm, chiliazm, Wiktoryn z Petovium, Hieronim ze Strydonu, Ireneusz z Lyonu, Apokalipsa św. Jana, eschatologia, egzegeza biblijna.

Keywords: millenarianism, chiliasm, Victorinus of Petovium, Jerome of Stridon, Irenaeus of Lyon, Apocalypse of St. John, eschatology, biblical exegesis.

Wprowadzenie

Wczesne chrześcijaństwo było okresem intensywnego rozwoju teologicznego, naczynym dynamicznymi debatami i kształtowaniem się chrześcijańskiej doktryny. Wśród jej elementów szczególnie miejsce zajmowała eschatologia – nauka o rzeczach ostatecznych – a zwłaszcza koncepcja millenaryzmu (chiliazmu), czyli wiary w nastanie tysiącletniego królestwa Chrystusa na ziemi. Wizja ta, głęboko zakorzeniona w literalnej interpretacji prorocत्व biblijnych, zwłaszcza Apokalipsy św. Jana, była szeroko rozpowszechniona wśród chrześcijan pierwszych wieków. Jak zauważa Euzebiusz z Cezarei, sam Papiasz z Hierapolis, którego pisma miały znaczący wpływ na teologów, „mówi, że po zmartwychwstaniu nastąpi tysiącletni okres i że tutaj na ziemi nastanie widzialne królestwo Chrystusa” (Eusebius 1903, III,39,12; tłum. pol.: Euzebiusz z Cezarei 2013, 215). Euzebiusz, krytyczny wobec radykalnego millenaryzmu, paradoksalnie potwierdza jego autorytet, wskazując, że „[s]prawili jednak, że po nim bardzo wielu pisarzy kościelnych żywiło podobne przekonanie, opierając się na starożytności autorytetu tego człowieka. Należeli do nich na przykład Ireneusz i inni, którzy dali wyraz podobnym poglądom” (Eusebius 1903, III,39,13; tłum. pol.: Euzebiusz z Cezarei 2013, 215). Ten cytat uwypukla zarówno szeroki zasięg wczesnego chiliazmu, jak i jego kontrowersyjny charakter. Ostatecznie, proces marginalizacji tej doktryny rozpoczął się na

Wschodzie (między innymi pod wpływem Orygenesesa), a na Zachodzie z czasem doprowadził do jej całkowitego wyparcia z głównego nurtu teologii, zwłaszcza przez działalność Augustyna z Hippony.

Niniejszy artykuł ma na celu analizę i porównanie koncepcji millenarystycznych dwóch kluczowych postaci tej epoki: Wiktoryna z Petovium oraz Ireneusza z Lyonu, a także zbadanie decydującego wpływu Hieronima ze Strydonu na recepcję i późniejsze rozumienie dzieła Wiktoryna. Wiktoryn, będący jednym z pierwszych egzegetów komentujących Apokalipsę, reprezentował nurt radykalnego chiliizmu opartego na dosłownej interpretacji Ap 20,4. Centralnym problemem badawczym jest zatem kwestia stopnia zależności Wiktoryna od Ireneusza w zakresie jego poglądów millenarystycznych oraz rola Hieronima w redefiniowaniu tego dziedzictwa. Hieronim z powodów doktrynalnych i stylistycznych poddał gruntownej rewizji komentarz Wiktoryna. Zasugerował on, że jest to próba skorygowania poglądów Papiasza. Jak słusznie zauważa dr Dominika Budzanowska, różnice w interpretacji Apokalipsy między tekstem Wiktoryna a redakcją Hieronima są już dobrze udokumentowane. Niniejszy artykuł wykracza jednak poza samo potwierdzenie tych rozbieżności, koncentrując się na dwóch kluczowych kwestiach. Po pierwsze, bada stopień zależności Wiktoryna od Ireneusza. W tym kontekście teza Johanna Haussleitiera, jakoby „*Komentarz do Apokalipsy Wiktoryna był zależny od poglądów Ireneusza*” (Haussleiter 1916, VII–VIII; Hieronymus 1916, Prologus Hieronymi), staje się głównym punktem dyskusji. Autor stawia tezę, że pomimo licznych odwołań i podobieństw, bezpośrednia i bezsprzeczna zależność Wiktoryna od Ireneusza w kwestii millenaryzmu nie może być w pełni udowodniona, a wiele poglądów obu autorów wpisuje się w szerszy, powszechny nurt chiliastyczny II–III wieku. Po drugie, artykuł analizuje w jaki sposób redakcja Hieronima – tak dalece różna od literalnych poglądów Wiktoryna i Ireneusza – na wieki zdominowała recepcję dzieła i całkowicie przesłoniła pierwotne, millenarystyczne poglądy autora. Taka analiza pozwala na głębsze zrozumienie mechanizmów kształtowania się ortodoksji i wpływu redakcyjnych decyzji na dziedzictwo wczesnochrześcijańskich myślicieli.

W dalszej części pracy zastosowana zostanie analiza porównawcza tekstów źródłowych (*Komentarz Wiktoryna w wersji oryginalnej i tej zredagowanej przez Hieronima, Adversus Haereses Ireneusza*) oraz analiza historyczno-teologiczna. W artykule najpierw przedstawiony zostanie kontekst teologiczny i poglądy millenarystyczne Ireneusza z Lyonu oraz Wiktoryna z Petovium. Następnie, szczegółowo przeanalizowany zostanie wpływ Hieronima na recepcję i redefinicję

Komentarza Wiktoryna w jego redakcji. Pozwoli to na ocenę stopnia dziedzictwa chiliastycznego i zakresu reinterpretacji dokonanej przez Hieronima, ukazując, jak historyczne i teologiczne konteksty kształtowały interpretację Pisma Świętego i wpłynęły na dziedzictwo tych wybitnych myślicieli.

1. Millenaryzm Wiktoryna z Petovium i jego związki z nauką Ireneusza z Lyonu

Wiktoryn z Petovium (lub Pettau), biskup starożytnego Poetovio (dzisiejszy Ptuj w Słowenii), którego twórczość przypadała na koniec III i początek IV wieku, jest autorem najstarszego zachowanego łacińskiego komentarza do Apokalipsy św. Jana (Quasten 1986a, 411; Budzanowska-Weglenda 2021, 39). Hieronim ze Strydonu, główne źródło informacji o Wiktorynie, zanotował, że ten „nie znał łaciny tak dobrze jak greki”, co skutkowało słabszą kompozycją jego łacińskich dzieł, choć były „wzniosłe w treści” (Hieronimus 1883, kol. 719–722). Spośród jego wielu komentarzy i traktatów, do naszych czasów przetrwał jedynie Komentarz do Apokalipsy oraz *De fabrica mundi* (Budzanowska-Weglenda 2021, 42). Mimo krytyki Hieronima co do stylu, praca Wiktoryna miała znaczący wpływ na późniejsze łacińskie komentarze do Apokalipsy.

Wiktoryn był zdecydowanym zwolennikiem millenaryzmu, wierząc w dosłowne, tysiącletnie królestwo Chrystusa na ziemi przed sądem ostatecznym. Jego *Komentarz do Apokalipsy św. Jana* (*Explanatio in Apocalypsin*) jest prześiąknięty tą wizją, zgodną z szeroko rozpowszechnionym millenaryzmem wczesnego Kościoła, reprezentowanym m.in. przez Justyna, Ireneusza z Lyonu czy Tertuliana (Dulaey 1997b, 39–40).

Dla Wiktoryna, podobnie jak dla Ireneusza z Lyonu (II wiek), kluczowe było literalne rozumienie obietnic biblijnych dotyczących przyszłego królestwa. Ireneusz, jeden z najważniejszych teologów wczesnego chrześcijaństwa, również był gorliwym obrońcą millenaryzmu, którego poglądy wyraził w V księdze *Adversus Haereses* jako integralną część swojej teologii historii zbawienia i rekapitulacji (Quasten 1986b, 289, 312–13; Smith 1994, 313; Minns 2010, 143–44). Dla obu autorów obietnice Boże nie mogły być rozumiane wyłącznie alegorycznie; musiały znaleźć swoje fizyczne i materialne wypełnienie w doczesności, w radykalnie odnowionym świecie (Quasten 1986b, 312–13; Osborn 2001, 138–40).

Wiktoryn, podobnie jak Ireneusz, w swoich pismach często stosował interpretację typologiczną Pisma Świętego. Jednakże, w kwestii eschatologii, szczególnie

w odniesieniu do millenaryzmu, obydwaj opierali się na dosłownej interpretacji prorocत्व. Obydwaj wierzyli, że Apokalipsa 20 zapowiada konkretny, ziemski okres panowania Chrystusa i świętych po sześciu tysiącleciach historii świata, po których nastąpi siódme tysiąclecie, będące „szabatem” i odpoczynkiem (Dulaey 1997b, 40; Irénée de Lyon 1969, V,23,2; V,36,3). W tym okresie męczennicy i ci, którzy nie przyjęli znamienia bestii, mieli być wskrzeszeni (pierwsze zmartwychwstanie) i cieszyć się z Chrystusem w ziemskim Jeruzalem (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 13–17=XX,1 w odwołaniach do Wiktoryna i Hieronima podają numerację z wydania Grysona i odpowiadające im rozdziały z wydań Haussleitiera i Dulaeya. Należy zaznaczyć, że Haussleiter stosuje zapis Petavionensis, a nie Poetavionensis). Wiktoryn opisuje to królestwo jako czas obfitości, gdzie „święci otrzymają za miedź złoto i za żelazo srebro i drogocenne kamienie”, a „kapłani Pana będą nazwani sługami Boga” (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 115–119=XXI,5; tłum. pol.: Wiktoryn z Petowium 2011, 103–4). Ireneusz również podkreślał obfitość błogosławieństw materialnych i duchowych, widząc w królestwie „ostateczne przygotowanie człowieka do otrzymania daru nieśmiertelności i oglądania Boga” (Osborn 2001, 82).

Millenaryzm Ireneusza był nierozzerwalnie związany z jego teologią stworzenia i Wcielenia, które afirmowały dobroć całej materii (Smith 1994, 318–19). Ireneusz w swojej polemice z gnostykami podkreślał, że nieodnowienie ziemskiego królestwa podważałoby wierność Boga wobec Jego obietnic danych patriarchom (np. dziedzictwo ziemi Kanaan) i umniejszałoby znaczenie inkarnacji (Irénée de Lyon 1969, V,32,2; V,33,3; Myszor 2000, 14–15; Smith 1994, 320–22). Millenaryzm służył mu jako narzędzie do obrony jedności Boga, prawdziwości stworzenia i cielesności Chrystusa i ludzi, podkreślając integralność Bożego planu zbawienia, który prowadzi do pełnej rekapitulacji wszystkiego w Chrystusie (Minns 2010, 10, 72, 144).

Wydanie krytyczne Komentarza do Apokalipsy Wiktoryna Dulaey’a zawiera aż 53 odwołania do Ireneusza (52 do *Adversus Haereses* i 1 do *Demonstratio Apostolicae Praedicationis*), z czego znaczna część przypomina millenarystyczną wizję Ireneusza z *Adversus Haereses* V,30,4n (Dulaey 1997a, 151–211). Przykładowo, Wiktoryn komentuje Ap 19,11: „*Ceterae autem, quae fuerint nobiliores, servabuntur in servitute sanctorum*” (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 4–5=XIX; tłum. pol.: Wiktoryn z Petowium 2011, 99: „Pozostałe natomiast [narody], szlachetniejsze, zostaną zachowane na służbę świętych”), co niezaprzeczalnie przypomina millenarystyczną myśl wyrażoną przez Ireneusza: „*καὶ ὁσους ἐκ τῶν ἐθνῶν εἰς τοῦτο προετοιμάσει ὁ Θεὸς εἰς τὸ καταλειφθέντας πληθύνεσθαι ἐπὶ τῆς γῆς καὶ βασιλεύεσθαι*

ὕπὸ τῶν ἀγίων καὶ διακονεῖν ἐν Ἱερουσαλήμ.” (Irénée de Lyon 1969, V,35,1 (=p. 441, 26–29) w nawiasie podają stronę i wersety z wydania krytycznego Sources Chrétiennes; łac.: „et quotquot ex gentibus ad hoc praepraverit Deus ad derelictos multiplicandos in terra et sub regno sanctorum fieri et ministrare in Hierusalem” (=p. 440, 25–27) tłum. pol.: Myszor 2000, 21: „Tych właśnie spośród pogan przygotowuje Bóg do tego, żeby pozostawieni mogli się rozmnożyć na ziemi, żeby byli rządzeni przez świętych i służyli w Jerozolimie”). Zarówno Wiktoryn (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 54–72=XXI,2) jak i Ireneusz (Irénée de Lyon 1969, V,32,2 (=p. 398, 25–46)) używają fragmentów z Rdz 13,14–15 i 15,18 (dziedzictwo Abrahama) w kontekście millenarystycznym, choć egzegeza Ireneusza jest znacznie bardziej szczegółowa.

Podobnie, odwołanie Wiktoryna do wizji proroka Daniela dotyczącej czterech królestw (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 80–96=XXI,3), które „przetrwają na wieki”, ma swój odpowiednik w *Adversus Haereses* V,26,1, jednakże Ireneusz przytacza to proroctwo w kontekście antygnostyckim, a nie *stricte* millenarystycznym (Irénée de Lyon 1969, V,26,1–2 (=p. 324, 1–96)). Idea rekompensaty dla chrześcijan, którzy wyrzekli się dóbr ziemskich, jest obecna u obu autorów (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 104–119=XXI,5; Irénée de Lyon 1969, V,32,1 (=p.396, 10–16)) a także u Tertuliana (Tertullianus 1954, III,24,5 (=p. 542, 2–7)), co sugeruje, że był to powszechny pogląd w ówczesnym nurcie chiliastycznym. Cytat z Mt 26,29 był często używany w argumentacji millenarystycznej (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 120–123=XXI,6; Irénée de Lyon 1969, V,33,1 (=p. 404, 4–21); o przytaczaniu tego wersetu przez millenarystów: Origène 1978, II,11,2 (=p. 398, 57–61)). Należy zauważyć, że dalsze wyjaśnienie tego wersetu zawiera fragment z *Wyjaśnień mów Pańskich* Papiasza (zachowanych w *Adversus Haereses* V,33,3), co wskazuje na prawdopodobną znajomość dzieł Ireneusza przez Wiktoryna lub przynajmniej wspólnym źródłem tradycji Papiasza (Papias Hierapolitani 1894, kol. 1257–1258; Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 121–122=XXI,6; Irénée de Lyon 1969, V,33,3 (=p. 414, 69–78)).

Mimo tych podobieństw, bezpośrednia i bezsprzeczna zależność Wiktoryna od Ireneusza w kwestii millenaryzmu nie może być w pełni udowodniona, przez niemożliwość bezpośredniego porównania źródłowego. Wydaje się, że znacząca część millenarystycznych poglądów obu autorów wpisuje się raczej w szerszy nurt chiliastyczny II i III wieku, charakteryzujący się literalną interpretacją obietnic mesjańskich i apokaliptycznych, co utrudnia przypisanie ich do konkretnego, wyłącznego źródła. Ireneusz często przedstawia dużo bardziej szczegółową i rozbudowaną egzegezę, co sugeruje, że Wiktoryn, gdyby dążył

do wzmocnienia swojej argumentacji, mógłby w szerszym stopniu skorzystać z jego autorytetu. Warto zaznaczyć, że Ireneusz w dziele *Demonstratio Apostolicae Praedicationis*, mającym charakter katechetyczny, nie rozwija tak szczegółowo koncepcji millenarystycznych jak w *Adversus Haereses*, choć ogólna wizja historii zbawienia pozostaje spójna z jego eschatologią (Irénee de Lyon 1995, rozdz. 41–42, 86; Rousseau 1995, 50).

2. Redakcja Hieronima Komentarza do Apokalipsy Wiktoryna i jej konsekwencje

Hieronim z powodów doktrynalnych i stylistycznych poddał gruntownej rewizji *Komentarz do Apokalipsy Wiktoryna*. Uznawał pierwotny tekst Wiktoryna za „zbyt dosłowny” i „zbyt żydowski” w swoich interpretacjach eschatologicznych (Paczkowski 2020, 345, 361–62). Dokonał tej korekty na wyraźną prośbę swojego przyjaciela Anatoliusza, którego niepokoiła dosłowna interpretacja idei tysiącletniego królestwa (Hieronimus 2017, Prologus Hieronymi, 13–19). Odrzucenie literalnego millenaryzmu wpisywało się w szerszy trend, w którym teologia chrześcijańska, pod wpływem filozofii greckiej i Orygenesesa, zaczęła kłaść większy nacisk na duchowe, alegoryczne interpretacje tekstów apokaliptycznych, odchodząc od „ziemskich” i „cielesnych” wizji na rzecz bardziej „niebiańskich” i „duchowych” (McGinn 1998, 25–26). W prologu do *Komentarza do Apokalipsy* Hieronim wyraźnie zaznacza, że pominął „w dziełkach Wiktoryna to, co napisał dosłownie [o tysiącletnim królestwie]” (Hieronimus 2017, Prologus Hieronymi, 5–15; tłum. pol.: Hieronim 2011, 125).

Hieronimowa recenzja, która przez wieki była głównym źródłem wiedzy o komentarzu Wiktoryna, usunęła lub złagodziła najbardziej wyraziste fragmenty dotyczące millenaryzmu, zastępując je interpretacjami bardziej alegorycznymi lub zbieżnymi z jego własnymi poglądami eschatologicznymi (Dulaey 1997b, 28–29). Celem Hieronima było uczynienie tekstu bardziej strawnym dla ówczesnego Kościoła, który coraz bardziej odchodził od millenaryzmu (Witko 2000, 8).

Odkrycie oryginalnego tekstu Wiktoryna przez Johanna Haussleiterra w 1916 roku ujawniło istotę zmian dokonanych przez Hieronima (Gryson 2017, 10; Dulaey 1997b, 29). Analiza Haussleiterra wykazała liczne rozbieżności, przypisując Hieronimowi wiele dodatków i korekt, zwłaszcza w zakresie doktryny millenaryzmu (Dulaey 1991, 199). Mimo że ingerencje Hieronima nie były tak rozległe w całym dziele, jak początkowo sądził Haussleiter (Dulaey 1991, 235), to właśnie

jego recenzja odegrała kluczową rolę w ukształtowaniu późniejszych interpretacji Apokalipsy i w wypieraniu millenaryzmu z głównego nurtu teologii zachodniej. Co ciekawe, być może właśnie dzięki tej redakcji millenarystyczny oryginał Wiktoryna został uchroniony przed całkowitym zapomnieniem (Dulaey 1997b, 29).

Chociaż Hieronim w przeważającej części ograniczał się do drobnych korekt stylistycznych, istotne różnice między komentarzem Wiktoryna a jego recenzją występują w strategicznych miejscach dla doktryny millenarystycznej. Główna oś konfliktu między Wiktorynem a Hieronimem w kontekście Apokalipsy to millenaryzm. Poniżej przedstawiono kluczowe różnice w interpretacji:

- Diabeł i jego związanie:
 - Wiktoryn wierzył, że diabeł i jego zbuntowani aniołowie zostaną dosłownie zamknięci w piekle na czas tysiącletniego królestwa, a po jego upływie wypuszczeni przeciwko narodom służącym Antychrystowi (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 9–12=XX,1: „*Coccineum autem diabolum includi et omnes angelos eius refugas in tartarum gehennae in aduentum domini nemo ignoret <et> post mille annos dimitti propter gentes quae seruauerint Antichristo*”; Budzanowska 2011, 110).
 - Hieronim nie odnosi się do dosłownego uwięzienia diabła w kontekście fizycznego królestwa. Jego interpretacja jest bardziej duchowa, skupiająca się na zwycięstwie Chrystusa nad złem w sercach wierzących (Hieronimus 2017, H V, 50–55 (rękopisy z rodziny E)=XX: „*Clausit super eum dictum est, id est interdixit atque cohibuit ei ne seducat pertinentes ad Christum, signauit autem super eum, quia occultum est qui pertineant ad partem diaboli et qui ad Christi*”; Hieronimus 2017, H V, 44–59 (rękopisy z rodziny Y)=XX: „*Qui enim uirginitatis integrum seruauerit propositum et decalogi fideliter praecepta impleuerit et impuros mores uel impuras cogitationes intra cordis cubiculum iugulauerit, ne dominantur ei, iste uere sacerdos est Christi et millenarium numerum perficiens integre creditur regnare cum Christo et recte apud eum ligatus est diabolus*”; Budzanowska 2011, 113).
- Tysiącletnie królestwo (millennium):
 - Wiktoryn uważał, że tysiącletnie królestwo Chrystusa będzie rzeczywistym, ziemskim królestwem, w którym sprawiedliwi będą panować z Chrystusem po pierwszym zmartwychwstaniu, zanim nastąpi powszechny sąd. Jego interpretacja Apokalipsy w tej kwestii jest ściśle dosłowna (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 9, 11–13, 38–41=XX,1–2: „*diabolum (...) et omnes angelos eius (...) post mille annos dimitti (...), deinde fieri catholice iudicium. (...) Quotquot ergo non anticipauerint surgere in pri-*

ma resurrectione et regnare cum Christo super orbem super gentes uniuersas, surgent in nouissima tuba post annos mille, id est in nouissima resurrectione"; Budzanowska 2011, 110–12).

- Hieronim zdecydowanie odrzucał dosłowną interpretację, sugerując, że jest ona herezją. Liczbę tysiąc interpretuje symbolicznie, twierdząc, że odnosi się ona do panowania Chrystusa w sercach świętych już w teraźniejszości, przez wiarę chroniącą przed drugą śmiercią (Hieronimus 2017, H V, 35–36, 39–42 (rękopisy z rodziny E)=XX–XX,1: „*mille autem dicti eo loquendi modo quo pars significatur a toto (...) duae sunt resurrectiones, sed prima resurrectio nunc est animarum per fidem, quae non permittit homines transire ad mortem secundam*”; Hieronimus 2017, H V, 33–35, 40–63 (rękopisy z rodziny Y)=XX–XX,1: „*Nam mille annorum regnorum non arbitrari esse terrenum (...) Denarius numerus decalogum significat, centenarius uirginitatis coronam ostendit. Qui enim uirginitatis integrum seruauerit propositum et decalogi fideliter praecepta impleuerit et impuros mores uel impuras cogitationes intra cordis cubiculum iugulauerit, ne dominantur ei, iste uere sacerdos est Christi et millenarium numerum perficiens integre creditur regnare cum Christo et recte apud eum ligatus est diabolus. Qui uero uitii et dogmatibus hereticorum irretitus est, in eo solutus est diabolus.*”; Budzanowska 2011, 112–13).
- Dwa zmartwychwstania i trąby:
 - Wiktoryn wyraźnie rozróżnia pierwsze zmartwychwstanie (męczenników i sprawiedliwych do panowania w królestwie) i drugie zmartwychwstanie (bezbożnych i grzeszników na sąd i „drugą śmierć”). Temat „ostatniej trąby” z Listu do Koryntian jest dla niego argumentem za drugim zmartwychwstaniem (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 26, 31–34, 37–42=XX,2: „*Hanc primam resurrectionem (...) audiuimus dici [Paulus – MK] tubam, obseruandum est <quod> alio loco apostolus aliam tubam nominat. Ait ergo ad Corinthios: In nouissima tuba mortui surgent (...) haec autem sunt duae resurrectiones. Quotquot ergo non anticipauerint surgere in prima resurrectione et regnare cum Christo super orbem super gentes uniuersas, surgent in nouissima tuba post annos mille, id est in nouissima resurrectione, inter impios et peccatores et uarii generis commissores.*”).
 - Hieronim, choć wspomina o dwóch zmartwychwstaniach, w swojej redakcji nie rozwija tego tematu ani nie odnosi się do znaku trąby w kontekście drugiego zmartwychwstania czy kary wiecznej (Hieronimus 2017, H V, 38–40 (rękopisy z rodziny E)=XX: „*Quod autem ait haec resurrectio prima est, duae sunt resurrectiones*”).

- Sens prorocत्व i Apokalipsy:
 - Wiktoryn charakteryzuje się dosłownym odczytaniem Apokalipsy, typowym dla millenarystów z Azji Mniejszej, obejmującym fizyczne królestwo na ziemi (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 9–133=XX,1–XXI,6; Budzanowska 2011, 112; Paczkowski 2000, 61).
 - Hieronim jest zdecydowanym przeciwnikiem dosłownej interpretacji prorocत्व apokaliptycznych, szczególnie tych dotyczących tysiącletniego królestwa. Jego podejście jest symboliczne i duchowe (Hieronimus 2017, A V, 33–125=XX,1–XXI,1; Budzanowska 2011, 115).
- Nowa Jerozolima:
 - Wiktoryn opisuje Nową Jerozolimę jako przyszłe, wspaniałe, realne miasto, które zostanie zamieszkane przez zmartwychwstałych, zgodnie z zapowiedziami proroków i Jezusa (Victorinus Poetavionensis 2017, A V, 46–133=XXI,1–6; Budzanowska 2011, 115–19).
 - Hieronim interpretuje opis Nowej Jerozolimy symbolicznie. Przykładowo, w trzech bramach z czterech stron widzi on cztery cnoty kardynalne, a brak słońca w mieście oznacza nieskalane światło Stwórcy (Hieronimus 2017, H V, 83–125=XXI,1–3; Budzanowska 2011, 120–22).
- Podejście do tekstu biblijnego (zmiana interpretacji symboli):
 - Warto zaznaczyć, że w rozdziale IV,4, gdzie Wiktoryn przypisuje czterem stworzeniom z Ap 4,7 konkretnych Ewangelistów (lew – Jan, wół – Łukasz, człowiek – Mateusz, orzeł – Marek), jest to tożsame z wyjaśnieniem Ireneusza z Lyonu (Victorinus Poetavionensis 2017, A II, 50–85=IV,4: „*Simile leoni animal euangelium est cata Ioannem (...). Hominis Matheus enititur (...). Lucas (...) uituli tulit imaginem. Marcus (...) ideo uolantis aquilae habet et effigiem.*”; Irénée de Lyon 1974, III,11,8 (=p. 160–170)).
 - Hieronim w swojej recenzji zamienia Jana z Markiem (Hieronimus 2017, H II, 67–98=IV,4: „*Simile leoni animal secundum Marcum (...). Hominis autem figura Matthaeus enititur (...). Lucas (...) uituli tulit imaginem. Iohannes euangelista aquilae similis*”; Dulaey 1997a, 170), a ta jego redakcja zdominowała zachodnią egzegezę tego fragmentu. Ta zmiana, niebezpośrednio związana z millenaryzmem, świadczy o szerszym zakresie ingerencji Hieronima w tekst.

Rewizja Hieronima, szczególnie widoczna w rozdziałach XX–XXI, poświęconych zagadnieniu tysiącletniego królestwa, była kluczowa dla ugruntowania ortodoksji i wypierania millenaryzmu z głównego nurtu teologii zachodniej.

Wnioski

W niniejszym artykule przeanalizowano koncepcje millenarystyczne wczesnego chrześcijaństwa, koncentrując się na podobieństwach i różnicach między Ireneuszem z Lyonu a Wiktorynem z Petovium, a także na kluczowej roli redakcji Hieronima.

Ustalono, że pomimo licznych odwołań i podobieństw, nie można jednoznacznie udowodnić bezpośredniej zależności Wiktoryna od Ireneusza. Wiele wspólnych poglądów obu autorów zdaje się wpisywać w szerszy, powszechny nurt chiliastyczny II i III wieku. Co istotne, znajomość dzieł Papiasza przez Wiktoryna jest niezaprzeczalna, co dowodzi, że czerpał on z tej samej starożytnej tradycji, która również inspirowała Ireneusza.

Można przypuszczać, że teza Johanna Haussleitiera o zależności Wiktoryna od Ireneusza mogła wydawać się prawdopodobna, ponieważ po odkryciu tekstu oryginalnego Wiktoryna, zidentyfikowano w nim wątki i idee wspólne z myśleniem Ireneusza, które były nieobecne w redakcji Hieronima. Niemniej jednak, różnice w egzegezie, np. bardziej szczegółowe ujęcie proroctw odnoszonych do tysiącletniego królestwa przez Ireneusza, sugerują, że Wiktoryn mógł czerpać z ogólnej tradycji, a nie bezpośrednio z jego dzieła, co utrudnia mówienie o zależności w ścisłym sensie.

Kluczowe dla zrozumienia problemu jest zatem nie tyle sugerowane przez Haussleitiera „Ireneuszowe dziedzictwo”, co radykalna reinterpretacja dokonana przez Hieronima. Dążąc do „oczyszczenia” tekstu Wiktoryna z literalnego millenaryzmu, Hieronim konsekwentnie reinterpretował te fragmenty na sposób alegoryczny i symboliczny, dostosowując je do dominującej w jego czasach teologii, mocno naznaczonej wpływami antyjudajskimi, orygeniańskimi i platońskimi. Co intrygujące, ingerencje Hieronima wykraczały poza sam millenaryzm, czego przykładem jest zmiana interpretacji czterech stworzeń z Apokalipsy 4,7, odbiegająca od przyporządkowania proponowanego przez Ireneusza i Wiktoryna. Ten fakt świadczy o szerszym zakresie jego wpływu na kształtowanie się późniejszej egzegezy Kościoła Zachodniego.

Podsumowując, oryginalny tekst Wiktoryna z Petovium należy postrzegać jako cenne świadectwo bogatego dziedzictwa millenarystycznego wczesnego chrześcijaństwa. Niemniej jednak, redakcja Hieronima stanowiła fundamentalną reinterpretację poglądów Wiktoryna, która na wiele wieków zdominowała jego postrzeganie i przyczyniła się do marginalizacji millenaryzmu w teologii

zachodniej. Odkrycie i badanie manuskryptów zawierających oryginalny tekst Wiktoryna umożliwiły prześledzenie tych zmian i dogłębne zbadanie ingerencji Hieronima, oferując unikalne spojrzenie na ewolucję myśli eschatologicznej i mechanizmy kształtowania się ortodoksji w historii Kościoła.

Bibliografia

- Budzanowska, Dominika. 2011. „Wstęp do recenzji Hieronima do Komentarza do Apokalipsy Wiktoryna z Petowium.” W *Pierwsze łacińskie komentarze do Apokalipsy: Hipolit, Wiktorin, Hieronim, Tykoniusz*, zredagowane przez Dominika Budzanowska i Waldemar Linke, 105–24. Florilegium: studia classica, mediaevalia et neolatina, T. I. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Budzanowska-Weglenda, Dominika. 2021. „Victorin de Poetovio – exégète de l’Apocalypse de Saint Jean.” *Vox Patrum* 79:39–66. <https://doi.org/10.31743/vp.12613>.
- Dulaey, Martine. 1991. „Jérôme « éditeur » du « Commentaire sur l’Apocalypse » de Victorin de Poetovio.” *Revue d’Etudes Augustiniennes et Patristiques* 37 (2): 199–236.
- Dulaey, Martine, red. 1997a. „Commentaire.” W *Sur l’Apocalypse suivi du Fragment chronologique et de La construction du monde*, przez Victorin de Poetovio, introduction, texte critique, traduction, commentaire et index par M. Dulaey, 151–231. Sources Chrétiennes 423. Paris: Les Éditions du Cerf.
- Dulaey, Martine. 1997b. „Introduction.” W *Sur l’Apocalypse suivi du Fragment chronologique et de La construction du monde*, przez Victorin de Poetovio, zredagowane przez Martine Dulaey, introduction, texte critique, traduction, commentaire et index par M. Dulaey, 12–41. Sources Chrétiennes 423. Paris: Les Éditions du Cerf.
- Eusebius. 1903. *Eusebius Werke. Zweiter Band: Die Kirchengeschichte. Erster Teil: Die Bücher I bis V*. Zredagowane przez Eduardus Schwartz i Theodorus Mommsen. Die Griechischen Christlichen Schriftsteller, 9.1. Leipzig: J.C. Hinrichs.
- Euzebiusz z Cezarei. 2013. *Historia Kościelna*. Przetłumaczone przez Agnieszka Caba na podstawie tłumaczenia Arkadiusza Lisieckiego. Źródła Myśli Teologicznej 70. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Gryson, Roger, red. 2017. „Explanatio in Apocalypsin una cum recensione Hieronymi: Prolegomena.” W *Victorini Poetovionensis Explanatio in Apocalypsin una cum recensione Hieronymi Tractatus de fabrica mundi Fragmentum de vita Christi*, 9–103. Corpus Christianorum Series Latina 5. Turnhout: Brepols publishers.
- Haussleiter, Johannes. 1916. „Prolegomena.” W *Victorini episcopi Petavionensis opera*, przez Victorinus Poetavionensis, zredagowane przez Johannes Haussleiter, Recensuit, commentario critico instruxit, prolegomena et indices adiecit Iohannes Haussleiter, VII–LXXIV. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 49. Vindobonae, Lipsiae: F. Tempsky, G. Freytag (G.M.B.H.).

- Hieronim. 2011. „Recenzja Komentarza do Apokalipsy Wiktoryna z Petowium.” W *Pierwsze łacińskie komentarze do Apokalipsy: Hipolit, Wiktoryn, Hieronim, Tykoniusz*, zredagowane przez Dominika Budzanowską i Waldemar Linke, przetłumaczone przez Dominika Budzanowską, 125–165. Florilegium: studia classica, mediaevalia et neolatina, T. I. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Hieronymus. 1883. „Liber de viris illustratibus.” W *Patrologia Latina* 23, opracowane przez Jacques Paul Migne, kol. 631–760. Paris: Typis J.-P. Migne.
- Hieronymus. 1916. „Commentarii in Apocalypsin editio Victorini et recensio Hieronymi una cum posteriorum additamentis.” W *Victorini episcopi Petavionensis opera*, zredagowane przez Johannes Haussleiter, Recensuit, commentario critico instruxit, prolegomena et indices adiecit Iohannes Haussleiter, 11–154. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 49. Vindobonae, Lipsiae: F. Tempsky, G. Freytag (G.M.B.H.).
- Hieronimus. 2017. „Explanatio in Apocalypsin una cum recensione Hieronymi: Editio synoptica cum adnotationibus criticis.” W *Victorini Petovionensis Explanatio in Apocalypsin una cum recensione Hieronymi Tractatus de fabrica mundi Fragmentum de vita Christi*, zredagowane przez Roger Gryson, 105–291. Corpus Christianorum Series Latina 5. Turnhout: Brepols publishers.
- Irénée de Lyon. 1969. *Contre les hérésies. Livre V. Édition critique d'après les versions arménienne et latine par Adelin Rousseau, Moine de l'abbay d'Orval, Louis Doutreleau, s.j., Charles Mercier. Tome II. Texte et traduction.* Zredagowane przez Adelin Rousseau. Przetłumaczone przez Louis Doutreleau, Charles Mercier, i Adelin Rousseau. Sources Chrétiennes 153. Paris: Éditions du Cerf.
- Irénée de Lyon. 1974. *Contre les hérésies. Livre III. Édition critique par Adelin Rousseau, Moine de l'abbaye d'Orval, et Louis Doutreleau, s.j. Tome II. Texte et traduction.* Zredagowane przez Adelin Rousseau. Przetłumaczone przez Louis Doutreleau i Adelin Rousseau. Sources Chrétiennes 211. Paris: Éditions du Cerf.
- Irénée de Lyon. 1995. *Démonstration de la prédication apostolique.* Zredagowane i przetłumaczone przez Adelin Rousseau. Sources chrétiennes 406. Paris: Éditions du Cerf.
- McGinn, Bernard. 1998. *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages.* Records of Civilization: Sources and Studies 96. New York: Columbia University Press.
- Minns, Denis. 2010. *Irenaeus: An Introduction.* London; New York: T & T Clark.
- Myszor, Wincenty. 2000. „Tysiąc lat panowania Chrystusa na ziemi. Millenaryzm w ujęciu Ireneusza z Lyonu (Adversus haereses V, 30, 4–36, 3).” *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 33:5–24.
- Origène. 1978. *Traité des principes: tome I (Livres I et II): introduction, texte critique de la version de Rufin, traduction.* Zredagowane i przetłumaczone przez Henri Crouzel i Manlio Simonetti. Sources Chrétiennes 252. Paris: Éditions du Cerf.
- Osborn, Eric Francis. 2001. *Irenaeus of Lyons.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Paczkowski, Mieczysław. 2000. „Interpretacja millenarystyczna idei Jerozolimy (II–III wiek).” *Tarnowskie Studia Teologiczne* 19 (1): 55–62.

- Paczkowski, Mieczysław. 2020. „Krytyka millenarystycznego obrazu Jerozolimy u św. Hieronima ze Strydonu.” *Vox Patrum* 75:345–74. <https://doi.org/10.31743/vp.5814>.
- Papias Hierapolitani. 1894. „S. Papiæ Hierapolitani Episcopi Fragmenta: E Quinque libris de expositione oraculorum dominicorum.” W *Saeculum II: Του Αγίου Πατρός Ἡμῶν Ἰγνατίου Ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Ἐπιστολαί*. S. P. N. Ignatii, *Episcopi Antiocheni Epistolae: cum genuinae, tum dubiae et supposititiae Praemissa Dissertatione de integritate textus recepti Epistolarum S. Ignati, auctore H. Denzinger*, in. *Universitate Virceburgensi Theologiae Professore. Accedunt romanorum pontificum saeculi II, S. Polycarpi martyris, S. Melitonis sardensis, s. Papiæ Hierapolitani, S. Quadrati Atheniensis, S. Claudii Apollinaris Hierapolitani, Maximi Hierosolymitani, Polycratis Ephesini, S. Theophili Caesareae Palaestinae, S. Serapionis Antiocheni, Archæi Africani, Episcoporum, Aristidis Apologistæ Christiani, Castoris, Aristonis Pelloei, S. Hegesippi, Pantaeni, Rhodonis, Apollonii, plurium anonymorum. Epistolae, Opuscula, Fragmenta*, 1255–62. *Patrologia Graeca* 5. Parisiis: Apud Garnier Fratres, Editores et J.-P. Migne Successores.
- Quasten, Johannes. 1986a. *Patrology: The Ante-Nicene Literature after Irenaeus*. 3. paperback print. Westminster, Md: Christian Classics.
- Quasten, Johannes. 1986b. *Patrology: The Beginnings of Patristic Literature*. 3. paperback print. Westminster, Md: Christian Classics.
- Rousseau, Adelin, red. 1995. „Introduction.” W *Démonstration de la prédication apostolique*, przez Irénée de Lyon, przetłumaczone przez Adelin Rousseau, 9–78. *Sources chrétiennes* 406. Paris: Éditions du Cerf.
- Smith, Christopher R. 1994. „Chiliasm and Recapitulation in the Theology of Irenæus.” *Vigiliae Christianae* 48 (4): 313–31.
- Tertullianus. 1954. „Adversus Marcionem.” W *Tertulliani opera: pars prima: Opera catholica. Adversus Marcionem*, zredagowane przez A. Kroymann, 437–726. *Corpus Christianorum Series Latina* 1. Turnhout: Typographi Brepols Editores Pontificii.
- Victorinus Poetavionensis. 2017. „Explanatio in Apocalypsin una cum recensione Hieronymi: Editio synoptica cum adnotationibus criticis.” W *Victorini Poetovionensis Explanatio in Apocalypsin una cum recensione Hieronymi Tractatus de fabrica mundi Fragmentum de vita Christi*, zredagowane przez Roger Gryson, 105–291. *Corpus Christianorum Series Latina* 5. Turnhout: Brepols publishers.
- Wiktoryn z Petowium. 2011. „Komentarz do Apokalipsy.” W *Pierwsze łacińskie komentarze do Apokalipsy: Hipolit, Wiktoryn, Hieronim, Tykoniusz*, zredagowane przez Dominika Budzanowska i Waldemar Linke, przetłumaczone przez Dominika Budzanowska, 69–104. *Florilegium: studia classica, mediaevalia et neolatina*, T. I. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Witko, Krzysztof. 2000. „Millenaryzm w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Rys teologiczno-historyczny.” *Tarnowskie Studia Teologiczne* 19 (1): 4–8.